

OBČIANSKA ANGAŽOVANOSŤ NA SLOVENSKU – MINULOSŤ A SÚČASNOSŤ

CIVIL ENGAGEMENT IN SLOVAKIA – PAST AND PRESENT

ADRIANA VASIEKOVÁ

Matej Bel University in Banská Bystrica

ABSTRACT

The term *civic engagement* is handled by the author in a non-traditional way. This term accounts for the participation of citizen – voter in the societal life, their civic activities and their individual contribution to the societal intellectual basis of an individual who should not be manipulated, but should be free to act with their free will. There is no society without citizen. This motto of the ancient Greece poleis is getting more and more topical since man can be either *Homo sapiens* or *Homo ludens*, but the citizen is always the citizen. They are the part of the society wherein they live. They determine which values will be created when the societal balance is changed.

KEY WORDS

občianska angažovanosť, občianstvo, občianska spoločnosť, národná emancipácia, identita, nacionalizmus, občianske spolky, spoločenské organizácie

KEY WORDS

civic engagement, citizenship, civil society, national emancipation, identity, nationalism, civic associations, social organizations

Úvod

Občianska angažovanosť je multidimenzionálny termín, ktorý súvisí s vnímaním pozitívnej kauzality medzi občanom a štátom. V moderných politických teóriách je vnímaný ako dôsledok Veľkej francúzskej revolúcie (1789), kde sa prvýkrát objavila kategorizácia spoločnosti inak, ako bolo dovtedy zaužívané. Občan bol príslušník štátu, zároveň občianstvo znamenalo príslušnosť jedinca v politickom spoločenstve. Pojem občan a občianstvo je však starší, používal sa už v klasických gréckych a rímskych konceptoch, kde znamenal schopnosť vládnuť a zároveň schopnosť byť ovládaný. Na rozdiel od otroctva sa v klasickej gréckej demokracii schopnosť byť ovládaný nestotožňovala s manipuláciou, ale s dobrovoľným podriadením občana záujmom štátu a schopnosťou podieľať sa na štátnej moci angažovanou činnosťou.

Aj keď sa v súčasnosti termín občianska angažovanosť vysvetľuje rôzne, napr. v teóriách liberalizmu, voluntarizmu, funkcionalizmu – aby sme spomenuli aspoň tie najviac reflektované, jeho podstata zostáva od antiky nezmenená. Je to činnosť súvisiaca s národnou, štátnou, kultúrnou identitou, ale aj so vzdelaním, profesiou, záujmami človeka, ktorý chce prispieť k všeobecným spoločenským záujmom.

Cieľom nášho príspevku je charakterizovať tri časové obdobia spoločenskej angažovanosti na území Slovenska (19. storočie, keď Slovensko bolo súčasťou Rakúsko-uhorskej monarchie, ďalej druhá polovica 20. storočia, konkrétne roky 1948–1993, keď Slovensko existovalo ako súčasť Československa a posledné dve dekády 21. storočia, keď je Slovensko samostatným štátom).

Hypotézu k téme sme sformovali ako predmet analýzy nasledovne: Občianska angažovanosť bola a je vo všetkých troch časových obdobiach pozitívnym prvkom spoločnosti z troch dôvodov. Prispieva k adaptácii človeka na jestvujúce spoločenské podmienky, je vyjadrením jeho snáh po lepšom živote, na ktorý môže mať individuálny podiel a občan ako taký môže byť spolutvorcom nových konceptov spoločenských zmien.

Z hľadiska metód využívame najmä funkcionálnu analýzu a komparáciu, ako vhodné nástroje skúmania v každom z troch časových období.

NÁROD SA PREBÚDZA

19. storočie znamenalo pre územie Slovenska ako súčasť Rakúsko-uhorskej monarchie mnohé zmeny týkajúce sa nového chápania národa, národnej identity, politického systému, ale aj zmeny, ktoré priniesli viaceré priemyselné revolúcie a reformy školského systému. Najčastejšie sa toto obdobie

označuje ako národno-buditeľské. Bolo súčasťou celoeurópskeho spoločenského pohybu po napoleonských vojnách a Viedenskom kongrese v prvých dvoch dekádach 19. storočia.

Prvé slovenské noviny s politickým zameraním – Slovenské národné noviny – písané štúrovskou spisovnou slovenčinou, sa stali tlačovým orgánom slovenského národného hnutia v predvečer revolúcie v roku 1848, ktorá mala celoeurópsky charakter.

Mottom revolúcie bola národná emancipácia ako postfeudálna reakcia na pasivitu ľudu, ktorý sa ešte nevedel stotožniť s pojmom občan a občianska angažovanosť. Jedným z prostriedkov boja za národnú emancipáciu sa však občianska angažovanosť stala, aj keď pôsobila pod inými názvami. V ponímaní štúrovskej generácie to bola osveta, ako prostriedok rozvoja ale i zlepšenia kvality národného života.¹ Osveta, alebo osvetová činnosť ako ju organizovala štúrovská generácia národných buditeľov mala širokú spolkovú základňu. Na rozdiel od predchádzajúcich dekád, v ktorých tiež existoval spolkový pohyb, mali revolučné roky kvalitatívne iné dimenzie. Spolková činnosť sa stala cieľavedomou, mala prepracované formáty a štruktúry, jasne definovaný program, racionálne zvolené ciele, ktoré sa zakladali najmä na zvyšovaní kultúry života, zdokonaľovaní vzdelávania v školskom systéme, ale i v laických komunitách nadšencov, takisto v cirkevných, najmä evanjelických kruhoch. Účasť „občanov“ (aj keď v tomto období ešte angažovanosť nemôžeme spájať s príslušnosťou k samostatnému štátu) sa formovala cez príslušnosť k národu, k národnej identite². Túto účasť obyčajných ľudí však riadili vzdelanci, ktorí chceli popularizovať národný jazyk, pracovať na jeho zdokonalení a úplnom uznaní, ktorí chceli sprístupňovať vedecké poznatky použiteľné vo viacerých oblastiach. Popularizácia nových poznatkov mala skvalitniť poľnohospodársku a priemyselnú výrobu, skvalitniť spôsob života vidieckych a mestských ľudí, vytvoriť bariéru proti sociálnej nespravodlivosti, teda pôsobiť v tých najdôležitejších oblastiach, ktoré boli dosiaľ za strany monarchie zanedbávané. Koncepčne bola táto osvetová činnosť kontinuálna z hľadiska predchádzajúceho kultúrneho vývoja, pretože aktivity štúrovcov predchádzali také významné osobnosti slovenskej inteligencie ako Ján Kollár, Anton Bernolák, Pavol Jozef Šafárik a Ján Hollý.³

¹ S. Bakoš, *Antológia slovenskej osvety II*, Národné osvetové centrum, Bratislava 1995, p. 311.

² A. Matuška, *Pripomienky a podlžnosti*, Smena/Mladá Fronta, Bratislava 1971.

³ M. Šáda, *Rozvoj slovenského národného hnutia I.*, [in:] *Přehled československých dějin do roku 1848*. ČSPV – Historický ústav, Praha 1958, p. 739–748.

Spolkové hnutie malo pestré zloženie. Na prvom mieste je potrebné spomenúť etablované spolky (organizácie ako Tatrín, Živena, ale podstatnú úlohu ešte pred vznikom Matice slovenskej mali Slovenský literárny spolok (1862), Slovenský muzeálny spolok (1864), Gazdovský spolok v Sobotišti (1863), Kníhtlačiarsky účastinný spolok v Martine (1857)). V mnohých mestách existovali čitateľské spolky, spevácke spolky, divadelné spolky. Už od polovice 19. storočia sa budovali mestské a miestne knižnice, ktoré sa stali lokálnymi centrami kultúrneho, literárneho, vedeckého a ľudovúchovného životu.⁴

Všetky spolkové aktivity mali aj právnu podstatu, ich názory a ciele boli zaknihované, predstavenstvo a členstvo evidované, poplatky a ich používanie kontrolované samotnými spolkovými orgánmi, ale aj zo strany štátu. Každý spolok mal svoj štatút, ktorý bol dodržiavaný nielen kvôli zabráneniu podozrení o vzbure voči štátu, ale najmä z pocitu hrdosti na realizovanie záujmov členov spolku i širšej verejnosti.⁵

Najvýznamnejší spolok Tatrín mal svoj cieľ formulovaný a uvedený v štatúte ako „zjednocovanie milovníkov národa slovanského i slovenského života“. Od svojho vzniku mal svoje výročné Valné zhromaždenia (1844, 1845, 1846 v Liptovskom Mikuláši, 1847 v Čachticiach). Valné zhromaždenia, z ktorých existujú archívne materiály, prekvapujú svojou cieľavedomosťou plánovania a dôslednosťou kontroly plnenia úloh. Bolo to veľmi dôležité, pretože v tej dobe neexistovala kontrola a sociálna pomoc zo strany štátu, napr. pri značne rozšírenom alkoholizme, postihujúcom nielen jednotlivcov, ale najmä príslušné rodiny s deťmi. Protialkoholická výchova, zakladanie spolkov miernosti sa stali príkladom pre celú strednú Európu, pretože – vedené autoritami – mali vysokú úspešnosť.

Z hodnotení Valných zhromaždení sa dozvedáme aj o ženských spolkoch, zameraných na výchovu, zdravotnú starostlivosť, kultúru a najmä ľudovú kultúru. Vznikali prvé folklórne súbory, stretávajúce sa na spolkových slávnostiach, kde ženy mali rovnocennú účasť, čo v tej dobe nebolo bežným pravidlom.⁶

Možno sa domnievať, že spolková činnosť v 19. storočí priniesla slovenskej spoločnosti viaceré benefity. Možno ich zhrnúť do nasledujúcich bodov:

- 1) posilnenie národnej identity,

⁴ Ibidem, p. 747.

⁵ S. Bakoš, *Antológia slovenskej osvety II*, op. cit., p. 77.

⁶ J.V. Ormis, *Marína Ormisová spomína*, Matica slovenská, Martin 1969.

- 2) rastový drift – premena amatérskeho vedenia spolkov na vysoko profesionálne inštitúcie, čo je zjavné najmä v prípade spravovania a fungovania Matice slovenskej,
- 3) rigidita v hodnotení samých seba – členovia spolkov sa prísne stavali k pravidlám, aké mal spolok, a k ich dodržiavaniu, čo malo pozitívny vplyv najmä na vidieku, kde sa znižovali stavy závislých na alkohole,
- 4) zmena postavenia slovenskej ženy, nielen z hľadiska rodinného ale aj z hľadiska rodovej rovnosti, čo sa ukázalo ako cesta k profesionálnej emancipácii, k vzdelaniu a spoločenskému pôsobeniu,
- 5) „prebudenie“ Slovákov z tradičnej letargie založenej na kliše, že sa o nich nikto nezaujíma, nestará a nepomáha im. Malo to priaznivé účinky najmä u mládeže, ktorej už záležalo na vzdelaní,
- 6) spolky otvorili cestu k prezentácii mnohých slovenských umelcov, najmä maliarov. Ich diela sa stávali súčasťou umeleckých zbierok, boli múzejnými a galérijnými exponátmi nielen v monarchii ale aj v Európe a USA.

Z dnešného pohľadu je zrejmé, že spolky a inštitúcie boli príkladom občianskej angažovanosti v 19. storočí, keď Slováci ešte len smerovali k uzákoneniu jazyka a niektorých práv v rámci monarchie. Táto angažovanosť sa odohrávala bez nátlaku a manipulácie – bola výsostne dobrovoľná. Ako uvádza literárny vedec M. Šútovec, práve dobrovoľnosť prispôsobí sa zvoleným štruktúram, aj keď v rámci monarchie, dávala Slovákom silu doviest' svoje požiadavky do konca. Autor mal na mysli Memorandum národa slovenského, podpísané v Martine v roku 1861, dokument vedúci priamo k vzniku Československa, ktorý by nebol vznikol bez predprípravy národa, uskutočňovanej v spolkovvej a osvetovej činnosti.⁷

OBČIANSKA ANGAŽOVANOSŤ V ČESKOSLOVENSKU – 1948–1993

Občianska angažovanosť v bývalom Československu fungovala na základe obrovskej členskej základne spoločenských organizácií Národného frontu. Národný front, ktorý vznikol po II. svetovej vojne v roku 1948, fungoval ako centrálny orgán s republikovou, krajskou, okresnou a miestnou dislokáciou, zastrešoval všetky občianske aktivity prebiehajúce v spoločenských organizáciách rôzneho typu a zamerania. Predovšetkým však fungoval ako predĺžená ruka Komunistickej strany Československa, pretože KSČ

⁷ J.V. Ormis, *So Štefanom Krčmériym*, [in:] "Slovenské pohľady", Slovenský spisovateľ, Bratislava 1975, no. 6.

a socialistický štát museli ovládať všetky nástroje na presadzovanie svojich politických, triednych a ideových cieľov.⁸

Spoločenské organizácie boli teda akousi ideovo riadenou formou aktivity občanov aj ich využívania voľného času. Členstvo a aktivita napr. v Červenom kríži, Zväze československo-sovietskeho priateľstva, v ženských, mládežníckych a v množstve iných záujmových organizácií tak tvorilo osobitnú formu občianskej angažovanosti, ktorú súčasný americký politológ Evans Segal nazýva najdôležitejším spoločenským kapitálom.⁹

Byť členom niektorej, alebo lepšie viacerých organizácií Národného frontu bola spoločenská nevyhnutnosť, ak chcel človek profesionálne postupovať. Súčasťou každého dotazníka a kurikul bola rubrika – členstvo v spoločenských organizáciách. Hoci možností bolo veľa, za prestížne sa považovali tie organizácie, kde sa vyvíjala akási odroda spoločensko-politickej činnosti, predurčená na lobovanie a glorifikovanie ideálov Komunistickej strany.

V sedemdesiatych rokoch, ale najmä po vzniku Charty 77 sa profil občianskej angažovanosti v spoločenských organizáciách zmenil. Prestížnu pozíciu získavali organizácie, ktoré sa venovali ekológii, svojsky chápanej charite, kultúrno-osvetovej činnosti a iným občianskym aktivitám zameraným najmä na monitorovanie občianskych slobôd. V tejto dobe výrazne vzrástol vplyv kultúrno-občianskych skupín, ktoré však pôsobili napoly ilegálne alebo v disente napriek tomu, že ich hlavnou náplňou bol boj za základné ľudské práva a slobody.¹⁰

Práve tento odklon smerom k ľudskému rozmeru občianskej angažovanosti umožňuje chronologickú diferenciaciu na dva prednovembrové úseky: roky 1948–1968 a 1968–1988. Oba sa navzájom líšia, majú však spoločné črty, pozitívne aj negatívne. Niektoré si rozoberieme:

- 1) Všetky spoločenské organizácie nech už mali akékoľvek zameranie, boli školou občianskej uvedomelosti. Reagovali na rôzne spoločenské a politické udalosti, na krízové situácie doma aj v zahraničí, snažili sa o výchovu občana, snažili sa zapojiť ho do riešenia spoločenských problémov. Aj také zdanlivo kuriózne aktivity ako boli patronáty Brigád socialistickej práce a družobné styky medzi mestami, so všetkým formalizmom, ktorý k tomu patril, mali pozitívnu funk-

⁸ Š. Paluda, *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti*. ÚV KSC, 1970, [in:] *O kultúrnej politike KSC*, Pravda, Bratislava 1979.

⁹ E. Segal, *Searching for Civil Society*, "National Civic Review" 1995, vol. 84, no. 1.

¹⁰ Š. Paluda, *Poučenie z krízového vývoja...*, op. cit.

- ciu. V časech politickej nepružnosti a rôznych občianskych zákazov pestovali v ľuďoch zmysle pre pomoc iným, pre toleranciu, mali aj poznávaciu hodnotu.¹¹
- 2) Najaktívnejšie organizácie a ich členovia prechádzali práve počas svojej spoločenskej aktivity školou poznávania spoločenských mechanizmov, získavali prestíž a kompetenciu, ktorá im dovoľovala viesť dialóg s verejnosťou, s masmédiami, dokonca aj so štátnymi a mocenskými štruktúrami na úrovni rovnocenného partnera, čo si občan ako individuum mohol málokedy dovoliť.
 - 3) Činnosť v spoločenských organizáciách mala výsostne demokratickú platformu, umožňovala transformáciu individuálnych pozitívnych záujmov na záujmy kolektívne, pravda ak sa táto činnosť neznehodnocovala presadzovaním periférnych mocenských záujmov či politických manipulácií.

Spoločenská organizácia bola právnickou osobou, ktorá združovala občanov s rovnakými záujmami a poskytovala spoločnosti obecnú prospešnú službu za vopred stanovených podmienok (Červený kríž, ochrancovia prírody, mládežnícke, detské, športové, ženské záujmové organizácie). V časech, keď sa hlasu individua zo strany štátu nevenovala veľká pozornosť, organizácia mohla operovať na spoločenskom fóre s veľkou vážnosťou a bola aj vypočutá. Napríklad takto vznikla ochránárska organizácia SZOP – Slovenský zväz ochrancov prírody a krajiny. Organizácia vznikla v r. 1979 ako súčasť NF SR.¹²

Masovosť sa stala pozitívnym prvkom, hnacou silou spoločenského pohybu, umožňovala občanovi prejavíť sa, usmerňovať a naprávať negatívne javy, bola opakom apatie, ľahostajnosti, občianskej skepsy. Dávala občanovi pocit sily, dôvery vo vlastné sily. Spoločenské organizácie mohli najmä v miestnych pomeroch úspešne pôsobiť pri odstraňovaní ťažkostí (napr. na nových sídliskách pomáhali spoločenské organizácie odstraňovať anonymitu, ktorá sa stala živnou pôdou pre asociálnosť a kriminalitu).

Dichotómiu vnímania a pôsobenia spoločenských organizácií spôsobovali nedostatky, ktoré sa v práci organizácií stali brzdou, čo sa premietlo aj do

¹¹ *Štatistické ročenky ČSSR, podľa jednotlivých rokov – reflektovaných v texte (1960, 1969, 1975, 1987)*, Československý štatistický úrad, Praha.

¹² *Slovenský zväz ochrancov prírody a krajiny*, [in:] *Spoločenské organizácie NF SR v okrese Trenčín, v r. 1969–1979*, ONV Trenčín, odbor vnútra, odbor kultúry, Okresná pamiatková správa, Trenčín. Povolené MK SR. Č. 78-1-05.

prednovembrovej sociálnej transformácie. Môžeme to považovať za dôsledok prirodzeného spoločenského vývoja u nás. Boli to najmä tieto nedostatky:

- 1) Vládni a stranícki činitelia sa na činnosť organizácií dívali s pochopením len vtedy, ak pracovali v súlade s vládnu politiku, t.j. s politikou KSČ, aby ani náhodou neohrozovali politickú moc. Okrem politických združení postihovala táto nedôvera zhora najmä umelecké a náboženské skupiny, pretože tam sa apelovalo u členov na iné vernosti a ideály ako na záväzok voči strane a štátu. Vznikol a fungoval princíp redukcie – vládna moc redukovala organizácie na vhodné a nevhodné. O tom, že by spoločenská organizácia mohla fungovať nezávisle ako prostredník medzi vládnu mocou a obyvateľstvom, nemohlo byť ani reči. Každá nová spoločenská organizácia, ktorá vznikala, prechádzala tzv. schvaľovacím konaním, previerkami, zložitým byrokratickým postupom, kým mohla začať svoju činnosť. Povolenie udeľovala iba najvyššia partokracia (napr. pri zakladaní organizácie Slovenského zväzu ochrancov prírody a krajiny trvalo schvaľovacie konanie tri roky, hoci organizácia preukázateľne nemala ani náboženský ani politický charakter).
- 2) Rast majetku právnických osôb – organizácií sa stal zdrojom napätia a spoločenskej kritiky. V niektorých preferovaných organizáciách dochádzalo k akumulácii kapitálu, k hromadeniu hnutelností a nehnuteľností (administratívne budovy, školské a rekreačné zariadenia, športové areály, zariadenie, autá a iné). Organizácia, alebo lepšie povedané jej centrá narábali s týmto majetkom veľmi benevolentne. Stali sa tak terčom kritiky organizovaných i neorganizovaných občanov, niekedy to došlo až tak ďaleko, že sa o zneužívaní takéhoto majetku šírili škandálne historiky. Toto nijako neprispievalo k vážnosti spoločenských organizácií, najmä tých centrálnych.
- 3) Všetky organizácie, ak v ich činnosti prevláda formalizmus a byrokracia nad skutočnou spoločenskou angažovanosťou, stávajú sa po čase skostnateným reliktom určeným len na to, aby poskytovali miesto a funkciu svojim hodnostárom. Funkcia v spoločenskej organizácii sa často stávala druhom alibizmu pre profesionálnych reprezentantov. Funkcia bola pre nich len možnosť získať ľahkú prácu, spoločenskú prestíž, pocty, materiálne výhody a odrazový mostík k ďalšej profesionálnej a politickej kariére. Existovala napríklad priama nomenklatúrna postupnosť – funkcie v SZM predchádzali funkciám v KSČ, často bez ohľadu na osobné či profesionálne kvality.

- 4) Paradoxné bolo, že spolitizovaním spoločenskej angažovanosti dochádzalo v organizáciách k zámene cieľov. Individuálne záujmy sa dostávali pred záujmy obecné. Chod organizácie sa udržiaval v zabehaných činnostiach, plán práce sa stával čoraz formálnejší, neprispôboval sa potrebám spoločnosti, ale naopak umelo vytváral „potreby“. Byrokracia bola najistejšou zárukou, že sa spoločenská organizácia nedopustí chybného kroku, ktorý by bol v nesúlade s oficiálnou politikou.
- 5) Spoločenské organizácie za totality nemohli a nesmeli vystupovať ako alternatíva národnej ľudovej jednoty, ako činnosť modifikovaná zdola z radov členstva. Naopak všetky spoločenské organizácie boli riadené zhora, z republikového výboru, ktorý usmerňoval krajský výbor. Ten zas usmerňoval okresný a miestny výbor. Dialo sa tak rozpracovaním uznesení z ústredia, aplikovaním ich tiež na nižšie a nižšie stupne. Uznesenia najvyšších štruktúr spoločenských organizácií boli zas odvodzované z domácich stranických zjazdov a konferencií, tie zas zo sovietskych. Tak sa stávalo pravidlom, že aj do najnižších československých okresných a miestnych spoločenských organizácií sa „in situ“ aplikovali tézy, idey a kvázy problémy, ktoré prekonali zložitú byrokratickú púť z najvyššieho komunistického centra sveta – Najvyššieho soviету ZSSR a sovietskych stranických zjazdov. Takto sa organizácie rôzneho druhu a zamerania zámerne unifikovali, už bolo jedno, či je to organizácia žien, detí, ekológov, osvetárov, športovcov a pod., všetci si za svoju prvoradú úlohu v ročnom pláne činnosti vytyčovali úlohu číslo jedna – boj za splnenie uznesení toho ktorého stranického zjazdu.
- 6) Militantný slovník, ktorý používala nielen strana ale aj spoločenské organizácie už v šesťdesiatych rokoch zaujal západných sociológov. Autor J.C. Alexander predpovedal, že socialistický systém ako celok prehrá studenú vojnu nielen v zbrojení, ale aj na poli široko chápaného kultúrno-civilizačného pokroku práve preto, že ho „netvorí“ ale zaň „bojuje“.¹³

Po roku 1968 v období tzv. normalizácie sa naozaj v každej spoločenskej organizácii o niečo bojovalo, už menej sa tvorilo a už vôbec sa neriešili problémy v tých rokoch nanajvýš aktuálne, za základné ľudské, občianske práva a slobody. Táto najpálčivejšia oblasť sa stala spoločenským tabu. Hoci

¹³ I.C. Alexander, *Modern, Anti, Post and New*, "Journal of Sociology" 1985, vol. 76, no. 3.

Československo bolo signatárom Záverečného aktu helsinskej KBSE v roku 1975, strana považovala aktivitu týkajúci sa dodržiavania ľudských práv, ak sa zverejňovala formou práce nejakej neformálnej skupiny či hnutia za podozrivú, za sabotáž týkajúcu sa znevažovania ideálov a cieľov strany. Aktéri boli perzekvovaní, mohli len mlčať, alebo sa stať súčasťou disentu.

Ak teda porovnáme občiansku angažovanosť, čiže činnosť spoločenských organizácií NF v období 1948–1968 a v období 1968–1988 nemôžeme si nevšimnúť okrem uvedených spoločných pozitívnych a negatívnych črt najmä zásadný rozdiel medzi angažovanosťou občana v oboch sledovaných dvadsaťročiach. Týka sa formálnosti a neformálnosti prístupu občana k občianskej angažovanosti. Prvé desaťročie po období politických procesov v päťdesiatych rokoch sa vyznačuje rozkvetom občianskej angažovanosti. Masová základňa členstva nebola v protiklade s kvalitou práce. Nebola to formálna činnosť, ktorú vykonávali tisícky členov spoločenských organizácií na poli vzdelávania, kultúry, osvety, zdravotníctva, športu, turistiky, budovania. Ešte aj dnes veľmi diskutabilne hodnotená činnosť Zväzu československo-sovietskeho priateľstva mala svoje pozitívne stránky. V čase dodržiavania zákonov železnej opony umožňovala cestami do „krajín priateľov“ aspoň ilúziu globetrotterstva nášho občana, umožňovala mu poznávať a rekreačne využívať krajiny strednej a východnej Európy za prijateľných finančných podmienok, ak mu už iné možnosti neboli dostupné.

V desaťročí 1958–1968 sa pripravoval obrodný proces – socializmus s ľudskou tvárou. Spoločenské organizácie, kultúrne hnutia a neformálne skupiny stáli v prvých radoch občianskych aktivít. Mali veľkú spoločenskú váhu, cieľ aj výsledky. Po otrase z augusta 1968 a po XVI. zjazde KSC v roku 1971 sa však vo Faktoch o roku 1968 hovorilo: „Pôsobenie pravicových síl oslabovalo, zneužívalo a nakoniec likvidovalo vedúcu úlohu strany v orgánoch a organizáciách Národného frontu. Reakčné sily upevnili svoje pozície práva v spoločenských organizáciách, kultúrnych skupinách a hnutiach a tieto sa stali nástrojom anarchie a chaosu, ktorý mal rozbiť našu socialistickú spoločnosť.“¹⁴

Po roku 1971 spoločenské organizácie zostali, ale vymenili sa riadiace garnitúry na všetkých stupňoch. Ozdravovalo sa, čo znamenalo stranické čistky, postihy a znovuregulovanie organizácií stranou, ktoré trvalo až do konca leta 1989. Tak sa spoločenské organizácie stali miestom, kde sa pravidelne, trvalo a direktívne implantovali nielen úlohy, ale najmä idey

¹⁴ *Fakty o roku 1968*, Pravda, Bratislava 1978.

a názory Komunistickej strany. Spoločenské organizácie sa stali formálnymi spoločenskými štruktúrami, že už v zrodke ničili akékoľvek kreatívne modelovanie občianskej angažovanosti ako priamej reakcie občana – voliča na spoločenské problémy. Stali sme sa spojencom ZSSR „na večné časy“ a toto spojenectvo sa rôznymi formami potvrdzovalo, glorifikovalo a predvádzalo svetu v takmer každej činnosti spoločenských organizácií.¹⁵ Počet spoločenských organizácií a ich členstva vzrástol. Mohutná členská základňa a rôznorodosť záujmov mali navonok prezentovať vysoko demokratické úsilie štátu umožniť ľuďom nielen budovať si svoju socialistickú budúcnosť, nezávislú na krízach a otrasoch kapitalistického sveta, ale aj formovanie človeka ako všestranne rozvinutej osobnosti prostredníctvom bohatej občianskej angažovanosti. Pár rokov tento obraz spoločnosti aspoň navonok fungoval. Tak dobre, že podľa štatistiky WHO, ktorá monitorovala psychické zdravie rôznych svetových spoločenstiev vo vzťahu občianska angažovanosť ako prostriedok proti civilnej frustrácii človeka, sme sa ocitli v rebríčku občianskej angažovanosti na 4. mieste na svete – za USA, ZSSR a Japonskom. Sledoval sa počet členov občianskych organizácií vo vzťahu k počtu obyvateľov produktívneho veku.¹⁶

Skutočnosť však bola iná. Československý občan sa znova učil občianskej angažovanosti. Bol to tvorivý proces, alfabetizácia občianskych slobôd v oboch národoch. Masovosť spoločenskej angažovanosti, ktorá v prvom sledovanom dvadsaťročí pôsobila ako pozitívny prvok, ako konštrukcia napomáhajúca sociálnej transformácii začala pôsobiť opačným smerom. Potláčanie individuality, formalizmus, byrokratické preludovanie namiesto vyjadrovanie skutočného občianskeho postoja k spoločenským problémom sa stalo záťažou. Z historického vývoja bol vylúčený človek ako individuálny zdroj poznania, morálnych hodnôt a vedomého konania. Preto masovosť začala pôsobiť ako deštruktívny prvok ako spodný prúd, ktorý spôsobil eróziu vtedajšieho spoločenského mechanizmu.

Prišiel rok 1989 a s ním nutnosť nového chápania občianskej angažovanosti. Občan ako základný stavebný prvok transformujúcej sa spoločnosti sa ocitol na rúzcestí. K hodnoteniu súčasnej občianskej angažovanosti už musíme pristupovať inak, pretože sociálna transformácia v našej spoločnosti urobila svoje, najmä po roku 1993, keď sa Slovensko stalo samostatným štátom.

¹⁵ *Slovensko 1974*, Slovenský úrad pre tlač a informácie, Pressfoto, Bratislava 1974.

¹⁶ WHO Reports, 1984.

OBČIANSKA ANGAŽOVANOSŤ NA RÁZCESTÍ

Úvahy, ktoré sa týkali občianskej spoločnosti ako určitej formy identity na území Slovenska (aj počas éry Rakúsko-Uhorska, aj počas trvania Československa po II. svetovej vojne) nemali charakter politickej analýzy. Nebolo to naším zámerom, skôr išlo o to, či tzv. občianska spoločnosť v 19. a druhej polovici 20. storočia bola budovaná ako prirodzená zložka národnej túžby o emancipáciu, zviditeľnenie a presadenie záujmov občanov štátu. Pretože tak je vo vedeckej literatúre definované občianstvo, občianska spoločnosť – ako komunita zastrešená legálnym legalizovaným a autoritatívnym spôsobom prostredníctvom vlády, t.j. štátnej moci. Občianska spoločnosť je svojou prirodzenosťou spoločnosťou „rovných“ jedincov, takých, čo majú rovnaké práva. Tento trend bol mierne modifikovaný už v klasickej spoločnosti, ale aj v renesancii, osvietenstve, v dobe národného obrodzenia. Občiansku spoločnosť teda tvorí spoločenstvo, ktoré má rovnaké alebo podobné znaky, zvyčajne tým myslíme národ. Táto interpretácia sveta ako sveta národov je úspešná už viac storočí a prežila do súčasnosti ako legitímne budovanie štátu, teda i občianstva a občianskej spoločnosti.¹⁷

S istou dávkou dôvery v pozitívne pôsobenie národných síl v bývalých ríšach by sa dalo povedať, že podstatou fungovania občianskej spoločnosti, ktorá sa realizuje prostredníctvom rôznych združení, spolkov s nepolitickým kontextom (ale len zdanlivo), je alebo lepšie povedané bola ideológia nacionalizmu. Nacionalizmus mal ochraňovať pred odnárodňovaním, mal pestovať hrdosť na vlasť, zvyšovať význam Slovenska ako špecifickej kultúrnej oblasti v Európe, vytvárať neagresívne elity (v 18. a 19. storočí to boli najmä kňazi, učitelia a vedci). Národ tak bol nacionalizmom predikovaný ako entita, komunita, ktorá zdieľa štandardizovanú národnú kultúru a hlavne je nabitý stabilizačným potenciálom rozvoja do budúcnosti.¹⁸

Občianska angažovanosť budovaná ako súčasť nacionalizmu prostredníctvom rôznych aktívnych združení, spolkov sa ukázala ako pozitívna a trvalá. Možno ju charakterizovať ako jeden z účinných nástrojov najmä 19. storočia, ktorý prispel k vytvoreniu samostatného Československa.

Po skončení II. svetovej vojny sa však nacionalizmus stal nežiaducou politickou ideológiou. Malo to dve príčiny – prvou boli dôsledky medzinárod-

¹⁷ F. Škvrnda, *Slovenská republika a ďalší členovia EU (Stredoeurópsky občiansky kontext)*, [in:] *Panoráma globálneho bezpečnostného prostredia 2003–2004*, MO SR, Bratislava.

¹⁸ S. Holubec, *Sociologie světových systémů: hegemonie, centra, periferie*, Sociologické nakladatelství (SLON), Praha 2009.

ného usporiadania sveta, v našich podmienkach Strednej a Východnej Európy, keď sme sa stali súčasťou geopolitického vplyvu Sovietskeho zväzu v zmysle totálnej závislosti od politickej ideológie komunistickej strany ZSSR a neskôr i komunistických strán v ostatných štátoch tzv. sovietskeho bloku. Druhou príčinou vylúčenia nacionalizmu z občianskeho života bola transformácia na internacionalizmus, zastrešený ekonomicky, prostredníctvom RVHP a aj vojensky prostredníctvom Varšavskej zmluvy.¹⁹

Týmto spôsobom sa potom formovala aj občianska angažovanosť, ako sme uviedli vyššie, čo znamenalo, že všetky občianske organizácie boli združená pod NF ČSR a legalizované zákonmi z rokov 1948, 1968, aj potvrdením čl. 6 Ústavy ČSSR v tom istom roku.²⁰

Nacionalizmus ako ideologická platforma spoločenských organizácií a prejavov občianskej angažovanosti vymizol z oficiálnych dokumentov. Zostal len ako historický relikv, predmet pre kritiku, s prejavmi, ktoré mali jedine rustikálny a folklórny charakter, tu nacionalizmus pretrval ako tradičná národná kultúra.

Hodnotiť obdobie po II. sv. vojne až do 90-tych rokov 20. storočia sa ukazuje ako nesmierne zložitá úloha. Bude potrebné spojiť úsilie historikov, politológov, sociológov, kultúrnych antropológov i predstaviteľov ďalších vedných odborov, aby bolo možné poukázať na negatívne ale i pozitívne stránky fungovania aktivít občianskej spoločnosti. Avšak aj pod hlavičkou NF ČR a SR, pod vedením KSC a KSS, vykazovali mnohé zo spoločenských organizácií aktivity, ktoré sa stali neskôr základom disidentských, opozičných a morálne nezávislých občianskych komunit.²¹

Občianska spoločnosť stojí totiž vždy na konkrétnych ľuďoch a ich potrebách, ktoré môžu byť dlhodobo potláčané, ale v kontexte spoločenských a geopolitických zmien v širšom, nielen vo vnútroštátnom priestore nakoniec nájdu nové cesty vyjadrenia.²²

Za typický príklad masovej občianskej angažovanosti možno označiť Poľsko. Bolo to v súvislosti s kresťanskou víziou nového pápeža (Karol Wojtyła) ako Ján Pavol II., ktorého vystúpenia a zvolenie vyvolali bezprecedentné nadšenie občanov v domácej krajine. Jeho rozchod s tradičnou rímskou kozmopolitnosťou, jeho ofenzíva medzinárodných vystúpení

¹⁹ T. Judt, *Povojnová Európa, história po roku 1945*, Penguin Press, London 2005, p. 147–149.

²⁰ *Ústava ČSSR, ÚV KSC, Praha. Vydané v Zb. zákonov 1961.*

²¹ I. Sklenka, *Je na Slovensku možná občianska spoločnosť?*, [in:] *Vyplašené duše. Človek v postkomunistickej spoločnosti*. Konrad Adenauer Stiftung, Bratislava 1999, p. 52.

²² K. Müller, *Češi a občianska spoločnosť*, Triton, Praha 2002.

bola založená na odmietaní akýchkoľvek kompromisov s proletárskym internacionalizmom a tiež odmietaním toho, aby angažovanosť občanov za lepšiu a morálnejšiu spoločnosť v štáte riadila jedna politická strana. Nepriamo jeho angažovanosť iniciovala aj intelektuálnu opozíciu a robotnícku angažovanosť (Solidarita). Ukázalo sa, že tieto občianske hnutia sú také silné, že sa štát neodvážil použiť silové riešenia a už vôbec nie internacionálnu pomoc. Otvorená konfrontácia by bola katastrofická, bolo nutné dovoliť medzinárodnému spoločenstvu, aby zaujalo stanovisko k udalostiam. A nezvíťazila „druhá studená vojna“ ani silové konfrontácie, ale práve občianska kultúra a angažovanosť, aj keď to trvalo takmer pol druhá desaťročia (1971–1988).²³

Aktivity občianskej angažovanosti prebiehali naprieč celou strednou i východnou Európou a nemali vždy len negociačný charakter, najmä na západnom Balkáne nie. Ale došlo k historickej zmene. Na začiatku 90tych rokov a najmä na začiatku 21. storočia sa okrem politickej participácie občanov dostávala čoraz viac do popredia idea (zatiaľ bez konkrétnej ideológie, založená len na možnostiach demokracie), že spoločenské organizácie a inštitúcie sú dôležitou, možno základnou jednotkou občianskej spoločnosti.

Využívajú možnosti ústavného práva združovať sa podľa potrieb a záujmov. Analyzujú možné bariéry, vedúce k nezájmu občanov na rozhodovaní a mapujú snahy neformálne ale tvorivo sa podieľať na správe spoločnosti.²⁴

Základné delenie je na politické a nepolitické (kde existuje široké spektrum záujmov, cieľov a prostriedkov) organizácie. Politické slúžia v rámci participácie občanov v lokálnom, regionálnom a supraregionálnom priestore. Spoločným menovateľom organizácií občianskej angažovanosti je ich právny základ. Vznikajú rigidnou registráciou na príslušnom ministerstve a majú tieto charakteristické znaky:

- pevnú štruktúru
- stanovenie záujmov, cieľov, nástrojov
- integritu
- nutnosť autority
- realizáciu možností bytostných síl človeka tak, aby prispieval k zlepšeniu života skupiny, komunity, spoločnosti ako celku.

²³ T. Judt, *Povojnová Európa...*, op. cit., p. 570–571.

²⁴ J. Bardovič, *Vybrané formy občianskej participácie na Slovensku*, [in:] *Interpolis'13*, FPVMV UMB, Banská Bystrica 2013.

Patria sem, aj keď iným legislatívnym zriadením rôzne nápravné, nápravno-výchovné a ochranné zariadenia, kde môžu byť združovaní okrem profesionálnych pracovníkov aj dobrovoľní aktivisti.

Charakteristickým znakom týchto angažovaných skupín je ich názorová pluralita.²⁵

Na otázku, či je teda na Slovensku možná občianska spoločnosť, je zatiaľ adekvátna odpoveď áno, je možná, ale zatiaľ je v mnohých oblastiach len pokusom o zlepšenie stavu spoločnosti. Nie preto, že by chýbal jednotný ideologický základ ako v predchádzajúcich hodnotených obdobiach (nacionalizmus, internacionalizmus a komunizmus), ale preto, lebo občanom nie je vždy jasné, aké hodnoty, nástroje a prostriedky môžu využívať a aký druh manažmentu majú uplatňovať.

NAMIESTO ZÁVERU

Text článku mal byť analýzou činnosti občanov počas takmer dvoch storočí, ktorá sa vyvíjala ako prirodzené postulovanie národnej komunity do aktuálne záujmových sfér. Už pri príprave konceptu autorka narazila na tri problémy:

- 1) Problém terminologický (čo je občianska spoločnosť), kedy možno činnosť občana považovať za angažovanú v prospech celku, a kedy len za sublimovanie politických ambícií. Predpokladáme, že je to otvorený problém, ku ktorému majú čo povedať mnohé spoločenské vedy.
- 2) Ak pri tvorbe spoločensky angažovaných skupín, pôsobí len demokratická orientácia a nie je rovnako vnímaná všetkými komunitami, napr. v rámci EÚ, nehrozí v takom prípade nebezpečenstvo nárastu nepredpokladaných hybridných foriem angažovanosti? Máme na mysli napríklad prerastenie identitotvorného nacionalizmu do agresívnych, radikálnych až extrémistických foriem. Znovu je to problém riešiteľný len v kontexte transhraničných disciplín.
- 3) Ako sa bude štát (medzinárodné spoločenstvo) brániť nárastu občianskej angažovanosti, ktorá sa formuje voči súčasným problémom s migráciou? Zatiaľ neexistujú teoretické modely pozitívnej občianskej angažovanosti, ktoré by odolávali skupinovej paranoji a mali prostriedky na eliminovanie xenofóbie alebo bude táto agenda zverená len štátnej či integračnej legislatíve. Ak existujú, majú malý dosah a nie sú časovo dostatočne overené.

²⁵ M. Horáček, *Jak pukaly ledy*, Ex libris, Praha 1990.

Zatiaľ má občianska angažovanosť zhruba dve podoby. Prvá funguje ako posilňovanie emancipácie občana v každodennom živote. Druhá je skôr stigmatizáciou neriešených problémov štátu, ktorý prešiel demokratickou tranzíciou, je vnímaný ako plnoprávny člen EÚ, ale zároveň si nesie do budúcnosti reziduá z minulosti, ktoré zatiaľ nie sú riešiteľné. Ako koniec koncov takmer každý ďalší člen EÚ. Našu analýzu teda uzavrieme nasledovne: Občianska angažovanosť a občianska spoločnosť v pozitívnom slova zmysle je vízia, ku ktorej smerujeme a ktorej naplnenie závisí od aktivity konkrétnych ľudí.

LITERATÚRA

1. Alexander I.C., *Modern, Anti, Post and New*, "Journal of Sociology" 1985, vol. 76, no. 3.
2. Bakoš S., *Antológia slovenskej osvety II*, Národné osvetové centrum, Bratislava 1995.
3. Bardovič J., *Vybrané formy občianskej participácie na Slovensku*, [in:] *Interpolis '13*, FPVMV UMB, Banská Bystrica 2013.
4. *Fakty o roku 1968*, Pravda, Bratislava 1978.
5. Holubec S., *Sociológie svetových systémů: hegemonie, centra, periferie*, Sociologické nakladatelství (SLON), Praha 2009.
6. Horáček M., *Jak pukaly ledy*, Ex libris, Praha 1990.
7. Judt T., *Povojnová Európa, história po roku 1945*, Penguin Press, London 2005.
8. Matuška A., *Pripomienky a podlžnosti*, Smena/Mladá Fronta, Bratislava 1971.
9. Müller K., *Češi a občanská společnost*, Triton, Praha 2002.
10. Ormis J.V., *Marína Ormisová spomína*, Matica slovenská, Martin 1969.
11. Ormis J.V., *So Štefanom Krčmériym*, "Slovenské pohľady", Slovenský spisovateľ, Bratislava 1975, no. 6.
12. Paluda Š., *Poučenie z krízového vývoja v strane a spoločnosti. ÚV KSČ, 1970*, [in:] *O kultúrnej politike KSČ*, Pravda, Bratislava 1979.
13. Segal E., *Searching for Civil Society*, "National Civic Review" 1995, vol. 84, no. 1.
14. Sklenka I., *Je na Slovensku možná občianska spoločnosť?*, [in:] *Vyplašené duše. Človek v postkomunistickej spoločnosti*. Konrad Adenauer Stiftung, Bratislava 1999.
15. *Slovensko 1974*, Slovenský úrad pre tlač a informácie, Pressfoto, Bratislava 1974.

16. *Slovenský zväz ochrancov prírody a krajiny*, [in:] *Spoločenské organizácie NF SR v okrese Trenčín, v r. 1969–1979*, ONV Trenčín, odbor vnútra, odbor kultúry, Okresná pamiatková správa, Trenčín. Povolené MK SR. Č. 78-1-05.
17. Šáda M., *Rozvoj slovenského národného hnutí I.*, [in:] *Přehled československých dějin do roku 1848*. ČSPV – Historický ústav, Praha 1958.
18. Škvrnda F., *Slovenská republika a ďalší členovia EU (Stredoeurópsky občiansky kontext)*, [in:] *Panoráma globálneho bezpečnostného prostredia 2003–2004*, MO SR. Bratislava.
19. *Štatistické ročenky ČSSR, podľa jednotlivých rokov – reflektovaných v texte (1960, 1969, 1975, 1987)*, Československý štatistický úrad, Praha.
20. *Ústava ČSSR*, ÚV KSČ, Praha. Vydané v Zb. zákonov 1961.
21. WHO Reports, 1984.

DOC. PHDR. ADRIANA VASIEKOVÁ, PHD. – pracuje ako docentka na Fakulte politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, Kuzmányho 1, 974 01 Banská Bystrica, adriana.vasilkova@umb.sk.

Vyštuďovala históriu a germanistiku. Od roku 1999 pôsobí na Katedre politológie. Vo svojej vedeckej, výskumnej a pedagogickej činnosti sa prioritne orientuje na oblasť komparatívnej politológie (krajiny V4 a štáty západnej Európy) ako aj problematike politického extrémizmu, s dôrazom na pravicový extrémizmus.

DOC. PHDR. ADRIANA VASIEKOVÁ, PHD. – works as associate professor at the Faculty of Political Science and International Relations of Matej Bel University in Banská Bystrica, Kuzmanyho 1, 974 01 Banská Bystrica, adriana.vasilkova@umb.sk.

She studied history and German studies. Since 1999 she has been working at the Department of Political Science. In her scientific, research and pedagogical activities, she focuses primarily on the field of comparative political science (V4 countries and Western European countries) as well as on issues of political extremism with emphasis on right-wing extremism.

Licence: This article is available in Open Access, under the terms of the Creative Commons License Attribution 4.0 International (CC BY 4.0; for details please see <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the author and source are properly credited. Copyright © 2018 University of Public and Individual Security “Apeiron” in Cracow